

Toespraak bij gelegenheid van de Dag voor het Jodendom

17 januari 2024, Synagoge van Arnhem
+ Willem Jacobus kardinaal Eijk, aartsbisschop van Utrecht

Burgemeester Marcouch, Opperrabbijn Jacobs, mijnheer David Simon, voorzitter van het bestuur van de Synagoge van Arnhem, dames en heren,

Het is voor mijn hulpbisschop Mgr. Woorts, de bisschop-referent Kerk en Jodendom namens de Nederlandse Bisschoppenconferentie, de leden van de Werkgroep Kerk en Jodendom van het Aartsbisdom Utrecht en mij een eer en reden tot grote vreugde en dankbaarheid dat wij vandaag in deze monumentale en schitterende synagoge van Arnhem te gast mogen zijn tezamen met leden van pastorale teams en andere katholieken uit diverse parochies van het aartsbisdom en zo hartelijk welkom zijn geheten.

De *Dag van het Jodendom* wordt elk jaar op 17 januari in diverse landen in de Rooms-Katholieke Kerk gehouden. In 2008 is deze voor het eerst door de Nederlandse Bisschoppenconferentie gehouden om de relatie tussen Joden en Rooms-Katholieken in ons land te bestendigen en te verdiepen. En we mogen met dankbaarheid zeggen dat er meer en meer vriendschappelijke banden zijn gegroeid, zowel op persoonlijk als op institutioneel vlak.

Die banden zijn wereldwijd zeker vanaf 1965 gaan groeien: het jaar waarin het Tweede Vaticaans Concilie de verklaring *Nostra aetate* het licht deed zien. Deze verklaring gaat over de verhouding van de Rooms-Katholieke Kerk ten opzichte van niet-christelijke godsdiensten. Met oprechte eerbied spreekt het Concilie in het bijzonder over joden en moslims, met wie wij christenen de ene God, Schepper van alle mensen, aanbidden.

Nostra aetate verwoordt dat christenen “geestelijk verbonden” zijn met de nakomelingen van Abraham.¹ Wij christenen zien onszelf, samen met de Joden, als kinderen van Abraham. Daarom beschouwen wij de Joden ook als onze broeders en zusters in het geloof. Dit bevestigde paus Johannes Paulus II in de toespraak die hij hield bij gelegenheid van zijn historische bezoek aan de Grote Synagoge van Rome op 13 april 1986. Hij zei daarin:

“De Joodse godsdienst is ten opzichte van ons niet ‘extrinsiek’, maar in zekere zin ‘intrinsiek’ aan onze godsdienst. Wij hebben met haar relaties die we met geen enkele andere godsdienst hebben. Jullie zijn daarom onze meest uitverkoren broeders en zusters ...” (nr. 4).²

Zijn opvolger paus Benedictus XVI, die veel synagogen heeft bezocht en zeer doordrongen was van de blijvende betekenis van het Jodendom voor de Kerk, noemde de Joden onze “vaders in het geloof.”³

¹ Tweede Vaticaans Concilie, *De verklaring Nostra aetate over de houding van de Kerk tegenover de niet-christelijke grondrechten*, M.H. Mulders, J. Kahmann (transl.), Hilversum: Gooi & Sticht, 1966, p. 1-11.

² Johannes Paulus II, “Treffen mit der Jüdischen Gemeinde in der Synagoge von Rom (13 april 1986),” zie: [An die jüdische Gemeinde Roms in der Synagoge \(13. April 1986\) | Johannes Paul II. \(vatican.va\)](#).

³ Benedictus XVI, *Licht van de wereld, de Paus, de Kerk en de tekenen van de tijd: een gesprek met Peter Seewald*, 's-Hertogenbosch: Adveniat, 2011, p.102; cf. Benedictus XVI, “Address of his Holiness Benedict XVI to members of the delegation of the ‘Conference of Presidents of Major American Jewish

Vanwege het grote gemeenschappelijke erfgoed dat wij met u delen willen de Nederlandse bisschoppen met de *Dag van het Jodendom* uitvoering geven aan de oproep van het Tweede Vaticaans Concilie en onze pausen vanaf Johannes XXIII om u beter te leren kennen en waarderen.

“vooral door middel van Bijbelse en theologische studies en door een broederlijke dialoog” (*Nostra aetate*, nr. 4).⁴

Dit doen we vanmiddag door onze ontmoeting met elkaar hier in Arnhem

Als thema voor de *Dag van het Jodendom* in Nederland dit jaar is gekozen voor ‘Lev/lef’. Het woord, ‘lev’ komt in de Joodse Bijbel 1164 keer voor. Het is daarom een voor de hand liggende keuze. Lev is op de eerste plaats het Hebreeuwse woord voor ‘hart’, maar in de meeste gevallen slaat dit woord in de Heilige Schrift niet op het hart als orgaan van het menselijke lichaam. Veelal heeft het een diepere betekenis en slaat het op de meest innerlijke kern van de menselijk persoon, waarmee hij denkt, wil en voelt. In een aantal gevallen wordt met lev het geweten bedoeld, dat ook tot de meest innerlijke kern van de menselijke persoon behoort. En lev kan ook staan voor een aantal van de mooiste menselijke eigenschappen die uit de innerlijke kern van de persoon voortvloeien: liefde en moed. Liefde en moed gaan met elkaar gepaard. Wie God liefheeft, heeft ook het lef, de moed, om er openlijk voor uit te komen dat hij in Hem gelooft en zijn geboden onderhoudt, ook al kan hij daardoor rekenen op behoorlijke weerstand, zeker in de huidige samenleving waar een gure seculiere wind waait. Wie zijn medemensen liefheeft, neemt het voor hen op als ze in nood verkeren. En ook daar is lev in de zin van moed voor nodig.

Via het Jiddisch is het woord lev ook in het Nederlands terechtgekomen. Misschien hebben we dat al in onze jeugd geleerd. Als we vroeger als kinderen voetbalden en de bal vloog per ongeluk door of tegen het raam van de buurvrouw of buurman, dan kwam hij of zij vaak boos naar buiten gerend met de woorden: “Heb niet het lef, dat wil zeggen de euvele moed, om hier nog ooit te komen voetballen.” Dat hielp, althans voor een weekje tot circa 10 dagen, en dan waren wij het voorval vergeten, alleen die buurvrouw of buurman meestal niet ...

Lev was in ons land en in andere Europese landen vooral nodig om tijdens de Shoah te protesteren tegen de deportatie van Joden en hen onderduikadressen te bezorgen of onderdak te bieden zodat zij aan internering in een concentratiekamp en een gewisse dood konden ontkomen. De Nazi's waren blinde aanhangers van de rassenideologie, die - het zij gezegd tot schade en schande van de biomedische wetenschappen - door artsen, biologen en genetici was ontwikkeld en gepromoot, maar die uiteraard op wetenschappelijk drijfzand berustte. Op basis van deze rassenideologie meende de Nazi's - naast enkele andere groeperingen - het hele Joodse volk te moeten uitroeien. Wie zich daartegen verzetten liepen groot risico zelf in een concentratiekamp te worden geïnterneerd en de dood te worden ingejaagd.

Wie zich tegen de rassenhaat jegens Joodse broeders en zusters verzetten had grote lev nodig in een tweevoudige betekenis: liefde voor hen en daaraan gekoppeld moed. We kunnen een voorbeeld nemen aan die mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog het lev hadden het voor hun Joodse broeders en zusters op te nemen. Als Aartsbisdom Utrecht zijn we fier op Dr. Jan de Jong, die in die jaren onze aartsbisschop was. In zijn geheim archief bewaarde hij een lijst van onderduikadressen die hij samen met anderen voor Joodse kinderen had geregeld. Tevens

---

Organizations’ (Consistory Hall, 12 Februari 2009),” see: https://www.vatican.va/content/benedict-xviii/en/speeches/2009/february/documents/hf_ben-xvi_spe_20090212_jewish-organizations.html.

⁴ Tweede Vaticaans Concilie, *De verklaring Nostra aetate* ..., op. cit., p. 11.

hield hij collectes om de aanzienlijke sommen geld bij elkaar te brengen die nodig waren om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.

Samen met Ds. Koeno Gravemeijer, de secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk, redigeerde hij een drietal brieven die op zondagen van de kansel in de Hervormde, de Gereformeerde en de Katholieke Kerk werden voorgelezen. Aartsbisschop De Jong was een leidende persoon in het verzet van katholieken tegen de rassenideologie en de deportatie van Joden en deed dit ondanks grote risico's voor zichzelf. En ondanks het feit dat hij tijdens de oorlogsjaren geplaagd werd door een serie herseninfarcten als gevolg van zijn hoge bloeddruk, waartegen in zijn tijd nog geen medicatie voorhanden was. Nog zwaarder was voor hem het besef dat anderen weleens 'de prijs zouden moeten betalen' voor zijn openlijke protest en verzet, omdat de Nazi's hemzelf als aartsbisschop niet durfden aan te pakken.

Onder degenen die de prijs moesten betalen vielen onder meer zijn klasgenoot pastoor Jan Galama van 's-Heerenberg die met zijn twee kapelaans in Dachau terecht kwam. Galama en één van de kapelaans overleefden het niet. Dat gold ook voor één van zijn naaste medewerkers van aartsbisschop De Jong in het verzet: pater Titus Brandsma, die inmiddels heilig verklaard is.

De Nederlandse samenleving, ook het niet-katholieke gedeelte van de bevolking, had grote bewondering voor het lev van aartsbisschop De Jong. Dat gold ook voor paus Pius XII, die hem in 1946 tot kardinaal creëerde. Het lev van kardinaal de Jong tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ook erkend door de Israëliische staat. Op 19 september 2022 overhandigde de ambassadeur van Israël aan familieleden van kardinaal de Jong de onderscheiding Yad Vashem.

Een ander indrukwekkend voorbeeld van lev waren het katholieke echtpaar Józef en Wictoria Ulma en hun zeven kinderen, woonachtig in het dorp Markova in Polen. In de zomer en de herfst van 1942 deporteerden de Nazi's diverse Joodse families van Markova in het kader van de Operation Reinhard. Dit project had tot doel Poolse Joden in het door Duitsland bezette gedeelte van Polen uit te roeien. Alleen Joden die onderdak wisten te vinden bij Poolse boeren konden de dans ontspringen. Hoewel het echtpaar Ulma zich van de risico's bewust was en het niet breed had, boden zij, daartoe gemotiveerd door hun rotsvaste en diepe katholieke geloofsovertuiging, de Joodse familie Goldman, die uit acht leden bestond, een schuilplaats op de zolder van hun boerderij. Zij werden echter verraden door een man die het landgoed van deze familie in bezit had genomen en zich van de rechtmatige eigenaars ervan wilde ontdoen. In de vroege morgen van 24 maart 1944 viel een Duitse politiepatrouille de boerderij van de Ulma's binnen. De Duitse luitenant die aan deze patrouille leiding gaf, een afvallige katholiek en waarschijnlijk lid van een van de himmleriaanse esoterische en satanistische groepen, had er de meest meedogenloze politieagenten voor geselecteerd.

De acht Joden die bij hen waren ondergedoken werden aanstonds door een nekschot om het leven gebracht. Dorpelingen waren gedwongen om deze executie bij te wonen om hen te intimideren. Teneinde hen in te prenten wat hun stond te wachten als ze ook het lef hadden om Joden te verbergen werden Wictoria, die toen juist zwanger was van haar zevende kind, en haar echtgenoot eveneens ter plekke geëxecuteerd. Hun kinderen van 1 tot en met 8 jaar, die totaal overstuur waren door wat zij voor hun ogen zagen gebeuren, werden na enig overleg eveneens ter plekke doodgeschoten, omdat 'men anders toch maar last van ze zou hebben'. Mede door de angst en de spanning als gevolg van deze vreselijke gebeurtenis begon bij Wictoria Ulma de bevalling van haar zevende kind. Ondanks een uitdrukkelijk verbod van de

Nazi's werden de lichamen van de Ulma's, die direct na de executie provisorisch in de voortuin van hun huis waren begraven, op 11 januari 1945 door familieleden opgegraven. Daarbij troffen zij het zevende kind aan tussen de benen van Wiktorija. Dit kind werd in zekere zin geëxecuteerd tijdens de bevalling. De details zijn te gruwelijk voor woorden. Vanwege hun liefde voor hun Joodse medemensen en de moed die zij opbrachten om hen uit de handen van de Nazi's te redden is postuum door Yad Vashem ook aan de Ulma's de titel 'Rechtvaardigen onder de volkeren' verleend. Op 10 september 2023 zijn alle leden van deze familie vanwege hun lev, waarmee zij van hun katholieke geloof en hun grote bekommernis om hun Joodse medemensen getuigenis hadden afgelegd, door paus Franciscus als martelaren zalig verklaard.⁵

Het indrukwekkende voorbeeld van zowel kardinaal De Jong alsook de familie Ulma en andere christenen neemt echter niet weg dat de meerderheid van de Europese katholieken achterover leunde of het lef niet had om hun Joodse landgenoten te redden. Een erger schandvlek was nog dat er ook katholieken, zelfs praktiserende katholieken, lid waren van de SS of anderszins actief betrokken waren bij de deportatie van Joodse landgenoten en de Shoah. We kunnen ook niet voorbijgaan aan het pijnlijke feit dat christelijke ambtsdragers vóór de Tweede Wereldoorlog in hun prediking niet zelden aan de verspreiding van het antisemitisme hebben bijgedragen.

Het is te danken aan de doortastendheid en grootmoedigheid, zeg maar aan het lev, van paus Johannes XXIII en de inzet van bisschoppen en hun adviseurs op het Tweede Vaticaans Concilie dat een doorbraak ten positieve in de relatie tussen Joden en katholieken tot stand kwam. Aan de pauselijke *Raad voor de bevordering van de eenheid onder de christenen* werd de *Commissie voor de Religieuze Relaties met het Jodendom* toegevoegd. Deze dialoog wordt uitdrukkelijk niet gevoerd door de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog, die de dialoog met andere godsdiensten behartigt, maar door de pauselijke Raad voor de bevordering van de eenheid onder de christenen. Daartoe is besloten op basis van het inzicht dat de Joden in het geloof als kinderen van Abraham onze broeders en zusters zijn, zoals ik boven heb uiteengezet. Het is aan paus Johannes XXIII en zijn opvolgers en het Tweede Vaticaans Concilie te danken dat er heden tussen Joden en katholieken hartelijke relaties bestaan. En dat ook dankzij de inzet van velen ter plaatse, in onze wijken, dorpen en steden, in onze Joodse gemeenschappen en parochies en bisdommen.

Zeker voor u, onze Joodse broeders en zusters en voor uw kinderen en kleinkinderen, is het nu een zware en zorgelijke tijd. Uw synagogen, scholen en andere gebouwen moeten extra beveiligd worden, zoals ook op dit moment met deze sjoel gebeurt met het oog op onze bijeenkomst. Het verontrust ons intens en is een oorzaak van diep verdriet te moeten constateren dat het antisemitisme overal in de wereld, ook in ons land, sterk is toegenomen als gevolg van de vreselijke oorlog tussen Israël en Hamas, die volgde op de laffe en wrede terreuraanslag op de Israëliëse bevolking door Hamas op 7 oktober vorig jaar. Het vergt lev van christenen in de zin van liefde voor hun Joodse broeders en zusters en moed om antisemitisme tegen te gaan, zeker in de eigen kring waar het helaas hier en daar ook waarneembaar is.

---

⁵ Dicastero delle Cause dei Santi, "Decreto sul martirio (17 december 2022)," zie: <https://www.causesanti.va/it/santi-e-beati/jozef-e-wiktorija-ulma-e-sette-figli.html>.

Op 23 januari 2020, bij gelegenheid van de 75ste verjaring van de bevrijding van het concentratiekamp Auschwitz-Birkenau, bracht het World Holocaust Forum een boek uit onder de titel *Remembering the Holocaust, Fighting Antisemitism*. Paus Franciscus stelde in een verklaring, die er ook in is afgedrukt, dat dit boek voorziet in

“een tijdige aanmoediging tot een nieuwe inzet in de strijd tegen antisemitisme.”

Tevens sprak hij in deze verklaring zijn vurige hoop uit

“dat door aanhoudende waakzaamheid en positieve educatie de onrechtvaardige handelingen begaan gedurende een van de donkerste periodes in onze geschiedenis (hij bedoelde de Shoah, E.) van het aardoppervlak zullen worden geëlimineerd.”⁶

De Nederlandse bisschoppen zijn het hier zeer mee eens en hebben in de afgelopen jaren meerdere malen publiekelijk hun grote zorgen over het “oplaaiend antisemitisme” uitgesproken, onder meer in hun verklaring naar aanleiding van de huidige Gaza-oorlog⁷ We rekenen het tot onze verantwoordelijkheid antisemitisme tegen te gaan.

Tot slot wens ik u, leden van de Joodse gemeente Arnhem en alle andere Joodse broeders en zusters heel veel moed, lev, en kracht in deze voor u zo donkere dagen vanwege alles wat er zich op dit moment afspeelt in Israël, in de Palestijnse gebieden en in heel het Midden-Oosten en ook in ons eigen land en in Europa, vanwege de toenemende spanning, verharding en polarisatie. Een bijeenkomst als deze is, zo hoop ik van harte, een teken van bemoediging, zeker voor u, onze Joodse broeders en zusters. U kunt verzekerd zijn van ons gebed voor u. We bidden dat u allen de krachtproef die u heden ondergaat kunt doorstaan en dat uw eventuele familieleden die in Israël in militaire dienst zijn ongedeerd uit de gewapende strijd mogen terugkeren en dat de gegijzelde Israëlieten, vrijkomen. Tevens mag u er op rekenen dat tijdens vieringen in de kerken van het Aartsbisdom Utrecht met grote regelmaat voor een spoedige en blijvende vrede voor Israël en voor alle volkeren wordt gebeden en tevens om vrede in uw lev, in uw hart.

Ik besluit met een citaat uit de toespraak die paus Johannes Paulus II hield bij een ontmoeting met rabbijnen en andere Joden in 1980 in Mainz:

“Joden en Christenen zijn als zonen van Abraham ertoe geroepen, zegen voor de wereld te zijn door zich gemeenschappelijk in te zetten voor de vrede en de gerechtigheid onder alle mensen en alle volkeren, en wel in de omvang en de diepte, zoals God zelf die ons heeft toebedacht, en met de bereidheid tot de offers die dit hoge doel zou kunnen eisen. Hoe meer deze heilige verplichting onze ontmoeting stempelt, des te sterker strekt zij ook onszelf tot zegen.”⁸

---

⁶ Zie de website van het Dicasterie voor de bevordering van de eenheid onder de christenen, speciaal onder de knop ‘Religious Relationships with Judaism’:

<http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo/other-documents-and-events/2020-world-holocaust-forum-.html>.

⁷ Zie de website van het Secretariaat voor het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap:

<https://www.rkkerk.nl/korte-verklaring-nederlandse-bisschoppen-laait-de-wapens-zwijgen/>.

⁸ Johannes Paulus II, “Tot vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap in West-Duitsland (Mainz, 17 november 1980), *Archief van Kerken* 36 (1981), pp. 293-296, nr. 4.